

Peipsi ranniku vanausuliste murretest Eestis

Irina Külmoja, Tartu Ülikool

Vene vanausulised, keda on Eestis hinnanguliselt ligi 15 tuhat, elavad siin 18. saj. algusest. Vastavalt teisele, kinnitamata, hüpoteesile varasemastki ajast. Tartu Ülikooli vene keele õppetoolis on vanausuliste murdeid uuritud 1960-1970ndail aastail, pärast mõningat vaheaega taas alustati 1990ndate teisel poolel, eriti intensiivselt aga 2003.a., mil tehti ligi 50 tundi salvestusi vanausuliste asulates Peipsi läänerannikul. See töö toimus projekti „Vene vanausuliste kultuuriuuringud“ raames. Uuriti Varnja, Kolkja, Uus-Kasepää külasid ning Mustvee ja Kallaste linnu. Kahe viimase suve jooksul on materjali lisandunud veelgi. 2004. a. käidi Piirissaarel, Raja ja Tiheda külas, 2005.a. – Kolkjas, Beresjes, Kasepää. 2005. a. kogumisretked on toimunud riiklikust programmist rahastataval teemal “Vanausulised Eestis: identiteet ja rahvuslik mälu kakskeelses keskkonnas”

Eestis elavad vanausulised räägivad põlist pihkva murret, mis on vähesel määral säilinud Kallastel, oluliselt paremini Mustvees, kuid kõige ehedamal kujul on see esindatud vanema põlvkonna **külaelanike** kõnes. Suuri erinevusi asulate murrakute vahel ei ole uurimise praegusel etapil tuvastatud. Keelejuhtideks olid põhiliselt üle 70-aastased naised, kelle kõnes esineb ka võrdlemisi tugev eesti keele mõju. Meie projektis osalenud Venemaa TA Vene Keele Instituudi vanemteadur Olga Rovnova on esitanud Peipsi ranniku vanausuliste murraku kirjelduse 2004. a. avaldatud raamatus “Eesti vanausuliste ajaloost ja kultuurist. I” .

Murde foneetilises süsteemis on säilinud tugev jaatamine, mis seisneb selles, et esimeses rõhueelses silbis hääldatakse iga vokaali asemel ‘a’, palataliseeritud konsonandi järel `я`: *разряшали vs разрешили, в лясу vs в лесу*. Eredaks murdejooneks võib pidada ka sekundaarset pleofoonilisust (*верёх vs верх, столоб vs столб, четверег vs четверг*) ning proteetilisest vokaali verbi *идти* minevikuvormides ([и]шла, [и]шли). Konsonantsüsteemi jaoks on tüüpiline pikk [н] konsonantühendi *дн* asemel (*холо[нн]о*); tugev labiaal sõna lõpus (*кро[ф], восе[м]*), pikk tugev sibilant [шш] pehme asemel (*ово[шш]и*) ning tugeva [ч] hääldamine. Peipsi ranniku vanausuliste murraku foneetilises süsteemis on säilinud palju arhailisi jooni. Dialektis on säilinud murdesõnavara: *вести* ‘вести’ и ‘везти’ (viima, talutama, ka sõidutama), *икрина* ‘льдина’ (jäärpank), *мститься* ‘казаться, чудиться’ (tunduma), *мурник* ‘каменщик’ (müürsepp), *грезить* ‘говорить

неправду, придумывать' (valetama, välja mõtlema), *пястка* 'горсть' (peotäis), *блицы* 'грибы' (seened), *сдолить* 'смочь' (suutma) jt. Suurt huvi pakuvad sõnad, mis väliselt langevad kokku vene kirjakeele sõnadega, kuid millel on erinevad leksikaalsed seosed ning erinev semantika. "Peipsi lääneranniku vanausuliste murdesõnastiku" ettevalmistamine peaks saama lähituleviku ülesandeks.

Sõnatuletuses esineb omapäraseid moodustumudeleid: *побережь* 'побережье' (rannik), *промежь* 'промежуток' (vahe), *жыхарь* 'житель' (elanik); *ленной* 'ленивый' (laisk), *большунный* 'очень большой' (väga suur); *волокма* 'волоком' (lohistades), *двоечка* 'вдвоем' (kahekesi).

Murraku morfoloogilist süsteemi iseloomustab stabiilsus. Nimi-, omadus- ja tegusõnade muuteparadigmades esineb arhailisi jooni. Väga ilmekas on pronoomenite käänamine. Laialt on levinud gerundiivi kasutamine predikaadi funktsioonis, nn vene loodeperfekt (*народ был другой прииждцы* (teine rahvas oli tulnud); *поля все заросши* (kõik põllud on täis kasvanud)). See on säilinud ka nende keelejuhtide kõnes, kes on üle läinud vene kirjakeelele.

Üpris mitmekesine on murdesüntaks. Eessõnade kasutamine erineb kirjakeelsest (*ехать в озеро* vs *на озеро*; *три года в господах работала* vs *у господ*; *ехать помимо дома* vs *мимо дома*; *около меня стали смяться* vs *рядом со мной*), esineb erinevusi ka verbi rektsioonis (*была старая моленная рядом нас* vs *рядом с нами*; *не поверила я этого* vs *этому*), kasutatakse eessõnata rektsiooni eessõnaga rektsiooni asemel (*я тогда его заорала и кричу* vs *на него*; *матери было четверо детей* vs *у матери*). Tüüpilised on sellised arhailised süntaktilised nähtused nagu eessõna kordus fraasis nii nimi- kui omadussõna ees "nimisõna + omadussõna (asesõna)" (*в моленну в нашу* vs *в моленну нашу* (meie palvemajja); *со стараньем со своим* vs *со стараньем своим* (oma hoolega) ning sidendi *что* kasutamine põhjus- ja otstarbelausetes (*лампочку ищут, что* (vs *чтобы*) *включить свет* (otsin elektrikipirni, et tuld põlema panna); *уводили свои продукты, что* (vs *потому что*) *здесь линия фронта идёт* (viisid oma toiduained minema, sest siit läheb rindejoon).

Enamus keelejuhte on kakskeelsed ning nende kõnes on märgata eesti keele mõjusid. Reeglina on keelejuhid omandanud eesti keele juba lapsepõlves, töötades eesti taludes karjaste ja sulastena. Seetõttu on murrakutes laenatud valdavalt olmesõnavara. Eesti sõnu kasutatakse siis, kui on tarvis nimetada uut eset või nähtust. Koos eseme või nähtusega laenatakse ka selle nimetus *варуши* — *varrud*, *ворстик* — *vorst*, *копля* — *koppel*. Semantiliste e toorlaenude hulka kuuluvad sõnad v fraasid, mida tõlgitakse eesti keelest sõnasõnaliselt: *картофельная каша* vs *пюре* — *kartulipuder*, *журавина*

vs клюква — *kuremari*, мама старая vs бабушка — *vanaema*, солнечное вставание vs восход солнца — *päikesetõus*. Siiski ei piirdu eesti keele mõju sõnavaralaenudega, see ilmneb murdesüsteemi eri tasanditel, levides lauseehituses ning vähemal määral morfoloogias.

Morfoloogia osas avaldub see nimisõnade grammatilise soo kõikumises (*Жил старик со старухом vs со старухой. В мяня было льняное, тряпка vs льняная тряпка, може, материя такое vs материя такая*) ning verbi aspekti funktsioonide mitteeristamises (*Я сразу без сознания ляжала vs упала*).

Süntaksi osas on märgata fraaside ja lausete moodustamist eesti keele mallide järgi: *Это было много лет тому обратно vs много лет тому назад (see oli palju aastaid tagasi). Крупна рыба, тая хочет, чтоб в соли ляжала (suur kala tahab soolas olla). Он и не понимал, что это коммунист есть (ta ei saanud aru, mis see kommunist on)*.

Sagedane on eesti keelele omase verbirektsiooni toorlaenamine: *попросите от рыбаков рыбы vs попросите у рыбаков (paluge kalameestelt kala), я от матери украду кулечек ржаной муки vs я у матери... (ta varastan emalt kotikese rukkijahu), я с крови истякала vs я кровью истекала (jooksin verest tühjaks)*. Tihti moodustatakse lauseid eesti umbisikulise tegumoe malli järgi: *Мост был взорвано уже. — Sild oli juba õhitud. А раньше всё на лошадах ехато. — Vanasti sõideti hobustega. Там и дом выстроено новый. — Seal on uus maja ka ehitatud. Там было кёрта называли, такой суп с мукой сделано. — Seal oli — nimetati kõrdiks — selline jahuga tehtud supp*.

Ilmselt on eesti keele mõjudega seletatav ka proadverbide *тогда* ja *теперь* kasutamine. Sellest annab tunnistust nende sagedasem funktsioneerimine konnektori, eestikeelse jutustuste jaoks iseloomuliku sidevahendina, milleks on tavaliselt *siis*, harvemini *nüüd*, *nüüd siis*.

Крястили в озере. Обязательно раздетый должен быть, голый. И тогда батюшка стоит на берягу, а ты там должен три раза окунуться, и тогда белым закроют тебя. А тогда с озера шли в церковь.

А это была женицина с двумя детьми в лесу. И таперь в женицины хворост на плечо взятый. Она там дровишки и... двое детей. И она таперь одну, котора постарше, просит дяржаться за сарафан, а другую за руку бярёт.

Kõik tehtud tähelepanekud annavad alust väiteks, et Peipsi lääneranniku vanausuliste murre oma arhailisuse ja teise keele ja kultuuri mõjutustega on unikaalne nähtus. Seda kinnitab ka O.Rovnova möödunud suvel korraldatud murderetk Pihkvamaale, kus selgus, et Peipsi idarannikul on vanausuliste

murded praktiliselt täiesti hääbunud. Seega on Eestis säilinuil murretel suur kultuuriline väärtus, mida peaks säilitama, arendama ja uurima.

Foneetika

- aatamine: *разряшали vs разрешили, в лясу vs в лесу.*
- sekundaarne pleofoonilisus: *верѣх vs верх, столоб vs столб, четверег vs четверг*
- proteetiline vokaal *идти* minevikuvormides ([и]шла, [и]шли). Pikk [н] konsonantühendi *дн* asemel (*холо[нн]о*);
- tugev labiaal sõna lõpus (*кро[ф], восе[м]*)
- pikk tugev sibilant [шш] pehme asemel (*ово[шш]и, кладби[шш]е, верую[шш]ая*)

Murdesõnavara:

вести ‘вести’ и ‘везти’ (viima, talutama, ka sõidutama), *икрина* ‘льдина’ (jääränk), *мститься* ‘казаться, чудиться’ (tunduma), *мурник* ‘каменщик’ (müürsepp), *грезить* ‘говорить неправду, придумывать’ (valetama, välja mõtlema), *пястка* ‘горсть’ (peotäis), *блицы* ‘грибы’ (seened), *сдолить* ‘смочь’ (suutma), *завирень* ‘ливень’ (raduvihm), *рух* ‘наследство’ (pärand)

Sõnatuletus:

- omapärased sõnamoodustumudelid: *побережь* ‘побережье’ (rannik), *промежь* ‘промежуток’ (vahe), *жихарь* ‘житель’ (elanik); *ленной* ‘ленивый’ (laisk), *большунный* ‘очень большой’ (väga suur); *вололма* ‘волоком’ (lohistades), *двоечка* ‘вдвоем’ (kahekesi).

Morfoloogia:

- pronoomenite käänamine ja moodustamine: *этую vs эту, яну vs ее, с йими vs с ними; евоный vs его, йихный vs их, тая vs та*
- laialdane gerundiivi kasutamine predikaadi funktsioonis, nn vene loodeperfekt (*народ был другой прише́дцы* (teine rahvas oli tulnud); *поля все заросши* (kõik põllud on täis kasvanud))

Murdesüntaks.

- kirjakeelsest erinev eessõnade kasutamine (*ехать в озеро vs на озеро; три года в господах работала vs у господ; ехать помимо дома vs мимо дома; около мяня стали смяяться vs рядом со мной*)
- erinevused verbi rektsioonis (*была старая моленная рядом нас vs рядом с нами; не поверила я этого vs этому*)
- eessõnata rektsioon eessõnaga rektsiooni asemel (*я тогда его заорала и кричу vs на него; матери было четверо детей vs у матери*)
- eessõna kordus fraasis nii nimi- kui omadussõna ees (*в моленну в нашу vs в моленну нашу (meie palvemajja); со стараньем со своим vs со стараньем своим (oma hoolega)*)
- sidendi что kasutamine põhjus- ja otstarbelausetes (*лампочку ищю, что (vs чтобы) включить свет (otsin elektripirni, et tuld põlema panna); уводили свои продукты, что (vs потому что) здесь линия фронта идёт (viisid oma toiduained minema, sest siit läheb rindejoon).*)

Eesti keele mõjusid.

Olmesõnavara: *варуши* — *varrud*, *ворстик* — *vorst*, *копля* — *koppel*. Semantilised e toorlaenud: *картофельная каша* vs *пюре* — *kartulipuder*, *журавина* vs *клюква* — *kuremari*, *мама старая* vs *бабушка* — *vanaema*, *солнечное вставание* vs *восход солнца* — *päikesetõus*.

Morfoloogia

- nimisõnade grammatilise soo kõikumine: *Жил старик со старухом vs со старухой. В мяня было льняное, тряпка vs льняная тряпка; може, материя такое vs материя такая*
- verbi aspekti funktsioonide mitteeristamine; *Я сразу без сознания ляжала vs упала.*

Süntaks

- fraaside ja lausete moodustamine eesti keele mallide järgi: *Это было много лет тому обратно vs много лет тому назад (see oli palju aastaid tagasi). Крупна рыба, тая хочет, чтоб в соли ляжала (suur kala tahab soolas olla). Он и не понимал, что это коммунист есть (ta ei saanud aru, mis see kommunist on).*
- eesti keelele omase verbirektsiooni toorlaenamine: *попросите от рыбаков рыбы vs попросите у рыбаков (paluge kalameestelt kala), я от матери украду кулёчек ржаной муки vs я у матери... (ma varastan emalt kotikese rukkijahu), я с крови истякала vs я кровью истекала (jooksin verest tühjaks).*
- lausete moodustamine eesti umbisikulise tegumoe malli järgi: *Мост был взорвано уже. — Sild oli juba õhitud. А раньше всё на лошадях ехато. — Vanasti sõideti hobustega. Там и дом выстроено новый. — Seal on uus maja ka ehitatud. Там было кёрта называли, такой суп с мукой сделано. — Seal oli — nimetati kõrdiks — selline jahuga tehtud supp.*
- proadverbide *тогда* ja *теперь* sagedane kasutamine:

Крястили в озере. Обязательно раздетый должен быть, голый. И тогда батюшка стоит на берегу, а ты там должен три раза окунуться, и тогда белым закроют тебя. А тогда с озера ишли в церков.

А это была женщина с двумя детьми в лясу. И таперь в женщины хворост на плечо взятый. Она там дровишки и... двое детей. И она таперь одну, котора постарше, просит дяржаться за сарафан, а другую за руку бярёт.